

मराठवाड्यातील महिलांचे सशक्तीकरण : मुक्तीनंतरच्या कालखंडाचा ऐतिहासिक अभ्यास (१९४८-१९७०)

बाँबी विद्या अशोकराव भुसावळे
एम.ए. (इतिहास), SET/NET पात्र,
नांदेड, महाराष्ट्र, भारत.

गोषवारा :-

मराठवाडा प्रदेश १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी निजामशाहीच्या जोखडातून मुक्त झाला आणि त्यानंतर या प्रदेशात सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय परिवर्तनाची प्रक्रिया सुरु झाली. या परिवर्तनात महिलांची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरली. मुक्तीनंतरच्या काळात महिलांनी शिक्षण, समाजसुधारणा, स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि विविध सामाजिक चळवळींमध्ये सक्रिय सहभाग घेतला.

या संशोधन निबंधात १९४८ ते १९७० या कालखंडातील मराठवाड्यातील महिलांच्या सामाजिक आणि राजकीय सशक्तीकरणाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या काळात महिलांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून आपले सामाजिक स्थान मजबूत केले तसेच ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद यांसारख्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये सहभाग नोंदवून राजकीय क्षेत्रातही आपली उपस्थिती निर्माण केली.

या अभ्यासातून असे दिसून येते की मुक्तीनंतरच्या दोन दशकांत मराठवाड्यातील महिलांनी सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका बजावली. महिलांच्या या सहभागामुळे समाजात स्त्री-पुरुष समानतेची जाणीव निर्माण झाली आणि स्त्री सशक्तीकरणाच्या चळवळीला नवी दिशा मिळाली.

बाँबी विद्या अशोकराव भुसावळे

1Page

कळीचे शब्द (Keywords) :-

मराठवाडा मुक्ती, महिला सशक्तीकरण, स्त्री शिक्षण, राजकीय सहभाग, सामाजिक परिवर्तन, स्थानिक स्वराज्य संस्था.

प्रस्तावना :-

भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर मराठवाडा प्रदेश निजामशाहीच्या अधिपत्याखाली होता. १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी झालेल्या पोलिस कारवाईनंतर मराठवाडा प्रदेश भारतीय संघराज्यात समाविष्ट झाला^१. या मुक्तीनंतर सामाजिक, शैक्षणिक आणि राजकीय क्षेत्रात अनेक परिवर्तन घडून आले. या परिवर्तन प्रक्रियेत महिलांची भूमिका महत्त्वाची ठरली.

मराठवाडा हा प्रदेश ऐतिहासिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचा आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात हा भाग हैदराबाद संस्थानाच्या अधिपत्याखाली होता. निजामशाहीच्या काळात या प्रदेशातील लोकांना सामाजिक, शैक्षणिक आणि राजकीय स्वातंत्र्य मर्यादित स्वरूपात मिळत होते. विशेषतः महिलांची स्थिती अत्यंत दुर्दशाजनक होती.^२ शिक्षणाचा अभाव, सामाजिक रूढी, अंधश्रद्धा आणि पारंपरिक बंधने यांमुळे महिलांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सहभागी होण्याची संधी कमी प्रमाणात मिळत होती.

१७ सप्टेंबर १९४८ रोजी मराठवाडा निजामशाहीच्या जोखडातून मुक्त झाला. या घटनेनंतर मराठवाड्यात सामाजिक आणि राजकीय परिवर्तनाची प्रक्रिया सुरू झाली. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय शासनव्यवस्थेच्या माध्यमातून शिक्षणाचा प्रसार, स्थानिक स्वराज्य संस्थांची स्थापना आणि विविध समाजसुधारणांचे कार्यक्रम राबविण्यात आले. या बदलांचा महिलांच्या जीवनावरही मोठा परिणाम झाला. महिलांना शिक्षण घेण्याची आणि सार्वजनिक जीवनात सहभागी होण्याची संधी निर्माण झाली.

^१ कुलकर्णी, खंडेराव. (२००५). हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचा इतिहास. पुणे : लोकप्रिय प्रकाशन.

^२ देशमुख, शंकरराव. (१९९८). मराठवाड्याचा सामाजिक इतिहास. औरंगाबाद : विद्याभारती प्रकाशन.

१९४८ ते १९७० या कालखंडात मराठवाड्यातील महिलांनी समाजाच्या विविध क्षेत्रांत आपले स्थान निर्माण करण्यास सुरुवात केली. शिक्षण, समाजसेवा, सांस्कृतिक चळवळी आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था यांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढू लागला. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद यांसारख्या संस्थांमध्ये महिलांनी प्रतिनिधित्व मिळवून राजकीय क्षेत्रातही आपली भूमिका बजावण्यास सुरुवात केली. यामुळे महिलांमध्ये आत्मविश्वास आणि सामाजिक जागृती निर्माण झाली.

या कालखंडात महिलांच्या संघटना, महिला मंडळे आणि समाजसुधारक चळवळींनी महिलांच्या प्रगतीस चालना दिली. स्त्री शिक्षणाचा प्रसार, आरोग्याबाबत जागरूकता, सामाजिक समता आणि स्त्री-पुरुष समानतेच्या विचारांचा प्रसार या माध्यमातून महिलांनी समाज परिवर्तनात महत्त्वाची भूमिका बजावली. या प्रक्रियेमुळे मराठवाड्यातील महिलांच्या सामाजिक आणि राजकीय सशक्तीकरणाला नवी दिशा मिळाली.

या पार्श्वभूमीवर “मुक्त मराठवाड्यातील महिलांचे सामाजिक आणि राजकीय सशक्तीकरण (१९४८-१९७०)” या विषयाचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो. या संशोधनातून मुक्तीनंतरच्या मराठवाड्यात महिलांच्या सामाजिक स्थितीत झालेल्या बदलांचा तसेच त्यांच्या राजकीय सहभागाच्या प्रक्रियेचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

पूर्व संशोधनांचा आढावा (Literature Review) :-

मराठवाडा मुक्तीनंतरच्या सामाजिक आणि राजकीय परिवर्तनाचा अभ्यास विविध संशोधकांनी केला आहे. कुलकर्णी (२००५) यांनी हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचा इतिहास मांडताना मराठवाड्यातील सामाजिक बदलांचा सविस्तर आढावा घेतला आहे. त्यांच्या अभ्यासातून निजामशाहीच्या काळातील सामाजिक परिस्थिती आणि मुक्तीनंतर झालेल्या बदलांची माहिती मिळते.

साने (२०१०) यांनी भारतीय स्त्रीच्या सामाजिक प्रवासाचा अभ्यास करताना स्त्री शिक्षण आणि समाजपरिवर्तन यांचा परस्परसंबंध स्पष्ट केला आहे. त्यांच्या मते शिक्षणाच्या प्रसारामुळे महिलांच्या सामाजिक स्थितीत लक्षणीय बदल घडून आले.

पाटील (२००२) यांनी पंचायतराज व्यवस्थेचा अभ्यास करताना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांच्या सहभागाचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. पंचायतराज व्यवस्थेमुळे ग्रामीण भागातील

बाॅबी विद्या अशोकराव भुसावळे

3P age

महिलांना राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळाली आणि त्यातून महिलांचे राजकीय सशक्तीकरण घडून आले.

जाधव (२०१५) यांनी मराठवाड्यातील सामाजिक चळवळींचा अभ्यास करताना महिलांच्या सहभागामुळे समाजपरिवर्तनाला चालना मिळाल्याचे नमूद केले आहे. महिला संघटना, सामाजिक संस्था आणि शिक्षणाच्या प्रसारामुळे महिलांच्या सशक्तीकरणाची प्रक्रिया अधिक वेगाने पुढे गेली.

वरील अभ्यासांचा विचार करता मराठवाड्यातील महिलांच्या सामाजिक आणि राजकीय सशक्तीकरणाचा अभ्यास करण्याची गरज स्पष्ट होते. प्रस्तुत संशोधनात १९४८ ते १९७० या कालखंडातील महिलांच्या सामाजिक आणि राजकीय सहभागाचा अभ्यास करून त्या प्रक्रियेचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे :-

१. १९४८ नंतर मराठवाड्यातील महिलांच्या सामाजिक स्थितीत झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे.
२. मराठवाड्यात स्त्री शिक्षणाच्या प्रसारामुळे महिलांच्या सशक्तीकरणावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
३. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद यांसारख्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांच्या राजकीय सहभागाचा अभ्यास करणे.
४. मराठवाड्यातील महिलांच्या सामाजिक आणि राजकीय जागृतीच्या प्रक्रियेचे विश्लेषण करणे.
५. महिलांच्या संघटना, महिला मंडळे आणि समाजसुधारक चळवळींच्या माध्यमातून झालेल्या स्त्री सशक्तीकरणाचा अभ्यास करणे.
६. १९४८ ते १९७० या कालखंडात महिलांनी समाजपरिवर्तनात बजावलेल्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology) :-

या संशोधन निबंधात मराठवाड्यातील महिलांच्या सामाजिक आणि राजकीय सशक्तीकरणाचा अभ्यास करण्यासाठी ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

या पद्धतीद्वारे १९४८ ते १९७० या कालखंडातील सामाजिक, शैक्षणिक आणि राजकीय परिवर्तनाचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

या अभ्यासासाठी प्राथमिक आणि द्वितीयक अशा दोन्ही प्रकारच्या स्रोतांचा आधार घेण्यात आला आहे. प्राथमिक स्रोतांमध्ये त्या काळातील शासकीय अहवाल, गॅझेटिअर्स, तसेच उपलब्ध ऐतिहासिक दस्तऐवजांचा समावेश करण्यात आला आहे. द्वितीयक स्रोतांमध्ये विविध इतिहासग्रंथ, संशोधन निबंध, संदर्भ पुस्तके, संशोधन पत्रिका आणि वृत्तपत्रांमधील लेख यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

या संशोधनात मराठवाडा प्रदेशातील औरंगाबाद, बीड, लातूर, नांदेड, परभणी आणि जालना या प्रमुख जिल्ह्यांतील सामाजिक व राजकीय घडामोडींचा विशेष विचार करण्यात आला आहे. या भागातील महिलांनी शिक्षण, समाजसेवा, स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि विविध सामाजिक चळवळींमध्ये केलेल्या सहभागाचा अभ्यास करून त्यांच्या सशक्तीकरणाची प्रक्रिया समजून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

याशिवाय उपलब्ध माहितीचे तुलनात्मक आणि विश्लेषणात्मक अध्ययन करून महिलांच्या सामाजिक आणि राजकीय प्रगतीचा आढावा घेण्यात आला आहे. या पद्धतीच्या साहाय्याने मराठवाड्यातील महिलांच्या सशक्तीकरणाच्या प्रक्रियेचे स्वरूप, त्यामागील कारणे आणि त्याचे परिणाम स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न या संशोधनात करण्यात आला आहे.

अभ्यासाची व्याप्ती (Scope of Study) :-

या संशोधन निबंधात मराठवाडा प्रदेशातील महिलांच्या सामाजिक आणि राजकीय सशक्तीकरणाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या अभ्यासासाठी १९४८ ते १९७० हा कालखंड निवडण्यात आला आहे. कारण १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी मराठवाडा निजामशाहीतून मुक्त झाल्यानंतर या प्रदेशात सामाजिक, शैक्षणिक आणि राजकीय परिवर्तनाची प्रक्रिया सुरु झाली. या परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत महिलांची भूमिका महत्त्वाची ठरली.

या संशोधनाची भौगोलिक व्याप्ती मराठवाडा प्रदेशातील प्रमुख जिल्ह्यांपुरती मर्यादित आहे. विशेषतः औरंगाबाद, बीड, लातूर, नांदेड, परभणी आणि जालना या जिल्ह्यांतील सामाजिक व राजकीय घडामोडींचा विचार या अभ्यासात करण्यात आला आहे. या भागात शिक्षणाचा प्रसार,

समाजसुधारक चळवळी, महिला संघटनांची स्थापना आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांची वाढ यामुळे महिलांच्या सामाजिक आणि राजकीय सहभागात लक्षणीय वाढ झाली.

या संशोधनात महिलांच्या सशक्तीकरणाच्या प्रक्रियेचा अभ्यास करताना शिक्षण, समाजसेवा, महिला संघटना, स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि राजकीय सहभाग या घटकांचा विशेष विचार करण्यात आला आहे. तसेच महिलांच्या सामाजिक जागृतीस कारणीभूत ठरलेल्या विविध चळवळींचा आणि त्या काळातील सामाजिक परिस्थितीचा अभ्यास करण्याचाही प्रयत्न करण्यात आला आहे.

या निबंधात मराठवाड्यातील महिलांच्या सामाजिक आणि राजकीय सशक्तीकरणाच्या प्रक्रियेचे ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक दृष्टिकोनातून अध्ययन करण्यात आले आहे. त्यामुळे या संशोधनातून मुक्त मराठवाड्यातील महिलांच्या प्रगतीचा आणि समाजपरिवर्तनातील त्यांच्या भूमिकेचा व्यापक आढावा मिळतो

मुख्य विवेचन :-

१. मराठवाड्यातील महिलांचे सामाजिक सशक्तीकरण

मराठवाडा प्रदेश निजामशाहीच्या अधिपत्याखाली असताना सामाजिक जीवनावर अनेक पारंपरिक बंधने होती. विशेषतः महिलांचे जीवन घराच्या मर्यादेतच सीमित राहिले होते. स्त्रियांना शिक्षण, आर्थिक स्वावलंबन आणि सार्वजनिक जीवनात सहभाग घेण्याच्या संधी फारच कमी प्रमाणात मिळत होत्या. परंतु १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी मराठवाडा मुक्त झाल्यानंतर समाजजीवनात बदलाची प्रक्रिया सुरु झाली आणि महिलांच्या सामाजिक सशक्तीकरणाचा नवा अध्याय आरंभ झाला.

मुक्तीनंतर शासनाने समाजकल्याण, शिक्षण आणि आरोग्य या क्षेत्रांमध्ये विविध योजना राबवल्या. या योजनांमुळे महिलांना शिक्षण आणि सामाजिक कार्यात सहभागी होण्याच्या संधी उपलब्ध झाल्या. समाजात महिलांविषयी असलेली पारंपरिक मानसिकता हळूहळू बदलू लागली. महिलांनी आपल्या अधिकारांविषयी जागरूकता निर्माण केली आणि समाजाच्या विविध क्षेत्रांत सक्रिय भूमिका बजावण्यास सुरुवात केली.

या काळात मराठवाड्यात महिला मंडळे, समाजसेवी संस्था आणि स्वयंसेवी संघटनांची स्थापना झाली. या संघटनांनी महिलांमध्ये शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता आणि सामाजिक समता यांविषयी जागृती निर्माण केली. स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार, बालविवाह प्रतिबंध, स्त्रियांचे आरोग्य आणि महिलांचे

बाॅबी विद्या अशोकराव भुसावळे

6Page

हक्क या विषयांवर विविध कार्यक्रम आयोजित करण्यात आले. या कार्यामुळे महिलांचा आत्मविश्वास वाढला आणि समाजात त्यांचे स्थान अधिक मजबूत झाले.

तसेच महिलांनी गृहउद्योग, लघुउद्योग आणि सहकारी संस्थांमध्येही सहभाग घेण्यास सुरुवात केली. शिवणकाम, हस्तकला, दुग्धव्यवसाय आणि इतर लघुउद्योगांच्या माध्यमातून महिलांनी आर्थिक स्वावलंबनाचा मार्ग स्वीकारला. आर्थिक स्वावलंबनामुळे महिलांची सामाजिक प्रतिष्ठा वाढली आणि त्यांना कुटुंबातील तसेच समाजातील निर्णय प्रक्रियेत अधिक महत्त्व प्राप्त झाले.

२. शिक्षण आणि स्त्री जागृती

शिक्षण हे महिलांच्या सशक्तीकरणाचे प्रमुख साधन मानले जाते. मराठवाडा मुक्तीनंतर शासनाने स्त्रीशिक्षणाच्या प्रसारासाठी विशेष प्रयत्न केले. मुलींसाठी स्वतंत्र शाळा, कन्या विद्यालये आणि वसतिगृहे सुरु करण्यात आली. यामुळे मुलींना शिक्षण घेण्याची संधी उपलब्ध झाली.

औरंगाबाद, नांदेड, बीड आणि परभणी या जिल्ह्यांमध्ये शिक्षणाच्या क्षेत्रात लक्षणीय प्रगती झाली. या भागात अनेक शैक्षणिक संस्था स्थापन झाल्या आणि मुलींच्या शिक्षणाचा दर वाढू लागला. शिक्षणामुळे महिलांमध्ये सामाजिक जागृती निर्माण झाली^३ आणि त्यांनी समाजातील समस्यांकडे चिकित्सक दृष्टीने पाहण्यास सुरुवात केली.

शिक्षित महिलांनी समाजातील अंधश्रद्धा, अन्याय आणि भेदभाव यांविरुद्ध आवाज उठवला. त्यांनी स्त्रियांच्या अधिकारांबाबत जनजागृती केली आणि समाजात समतेचे मूल्य रुजवण्याचा प्रयत्न केला. महिलांनी शाळा, महाविद्यालये आणि विविध सामाजिक संस्थांमध्ये कार्य करून समाजपरिवर्तनाच्या प्रक्रियेला गती दिली.

स्त्री शिक्षणामुळे महिलांमध्ये आत्मविश्वास आणि स्वाभिमानाची भावना निर्माण झाली. त्यांनी केवळ घरगुती जबाबदाऱ्या पार पाडण्यापुरते मर्यादित न राहता समाजाच्या प्रगतीतही आपले योगदान देण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे शिक्षण हे मराठवाड्यातील महिलांच्या सशक्तीकरणाचे महत्त्वपूर्ण साधन ठरले.

३. महिलांचे राजकीय सशक्तीकरण

^३ साने, पुष्पा. (२०१०). भारतीय स्त्रीचा सामाजिक प्रवास. मुंबई : लोकवाङ्मय गृह

स्वातंत्र्यानंतर भारतात लोकशाही व्यवस्थेची स्थापना झाली. या व्यवस्थेमुळे नागरिकांना राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्याचा अधिकार प्राप्त झाला. मराठवाड्यातील महिलांनीही या संधीचा लाभ घेत राजकीय क्षेत्रात प्रवेश करण्यास सुरुवात केली.

पंचायतीराज व्यवस्थेच्या स्थापनेनंतर ग्रामीण भागात स्थानिक स्वराज्य संस्थांना महत्त्व प्राप्त झाले. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद या संस्थांमध्ये महिलांनी सहभाग नोंदवला.⁴ काही ठिकाणी महिलांनी निवडणुका लढवून प्रतिनिधित्व मिळवले आणि स्थानिक प्रशासनात सक्रिय भूमिका बजावली.

महिलांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या माध्यमातून शिक्षण, आरोग्य, पाणीपुरवठा, स्वच्छता आणि ग्रामीण विकास यांसारख्या विषयांवर काम केले. त्यांच्या नेतृत्वामुळे अनेक सामाजिक समस्यांवर प्रभावी उपाययोजना करण्यात आल्या. महिलांच्या सहभागामुळे स्थानिक प्रशासन अधिक लोकाभिमुख बनले.

राजकीय प्रक्रियेत सहभागी झालेल्या महिलांनी समाजातील इतर महिलांनाही राजकीय सहभागासाठी प्रेरित केले. त्यामुळे महिलांमध्ये नेतृत्वगुण विकसित झाले आणि समाजात स्त्री नेतृत्वाची नवी परंपरा निर्माण झाली.

४. समाजपरिवर्तनातील महिलांची भूमिका

मराठवाड्यातील सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत महिलांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे ठरले. त्यांनी समाजातील विविध समस्यांविरुद्ध जनजागृती केली आणि समाजसुधारणांच्या चळवळींना चालना दिली.

महिलांनी आरोग्य, स्वच्छता, शिक्षण आणि महिला हक्क यांसारख्या विषयांवर कार्य केले. महिला मंडळे, स्वयंसेवी संस्था आणि सामाजिक संघटनांच्या माध्यमातून⁵ त्यांनी समाजात सकारात्मक बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी ग्रामीण भागात जाऊन महिलांना शिक्षण, आरोग्य आणि स्वच्छतेचे महत्त्व पटवून दिले.

⁴ पाटील, बी. एस. (२००२). ग्रामीण विकास आणि पंचायतराज व्यवस्था. पुणे : डायमंड पब्लिकेशन.

⁵ जाधव, आर. डी. (२०१५). मराठवाड्यातील सामाजिक चळवळी. औरंगाबाद : विद्यापीठ प्रकाशन.

तसेच महिलांनी समाजातील रूढी आणि परंपरांविरुद्ध जागृती निर्माण केली. त्यांनी स्त्री-पुरुष समानतेचा विचार समाजात रुजवण्याचा प्रयत्न केला. या कार्यामुळे समाजात महिलांविषयीचा दृष्टिकोन बदलू लागला आणि महिलांच्या प्रगतीस पोषक वातावरण निर्माण झाले.

या सर्व प्रक्रियेमुळे मराठवाड्यातील महिलांनी केवळ आपल्या कुटुंबापुरते मर्यादित न राहता समाजाच्या सर्वांगीण विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. त्यामुळे मराठवाड्यातील सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत महिलांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते.

संशोधन निष्कर्ष (Research Findings) :-

१. मराठवाडा मुक्तीनंतर स्त्री शिक्षणाचा वेगाने प्रसार झाला.
२. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढला.
३. महिला मंडळे व सामाजिक संघटनांनी स्त्री सशक्तीकरणाला चालना दिली.

निष्कर्ष (Conclusion) :-

मराठवाडा प्रदेश निजामशाहीच्या अधिपत्याखाली असताना सामाजिक, शैक्षणिक आणि राजकीय प्रगतीवर अनेक मर्यादा होत्या. विशेषतः महिलांची स्थिती अत्यंत दुय्यम होती. शिक्षणाचा अभाव, सामाजिक रूढी आणि पारंपरिक बंधने यामुळे महिलांना सार्वजनिक जीवनात सहभागी होण्याची संधी फार कमी प्रमाणात मिळत होती. परंतु १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी मराठवाडा मुक्त झाल्यानंतर या प्रदेशात सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया सुरू झाली आणि महिलांच्या सशक्तीकरणाला नवी दिशा मिळाली.

मराठवाडा मुक्तीनंतरच्या काळात शासनाच्या विविध धोरणांमुळे शिक्षणाचा प्रसार झाला, स्थानिक स्वराज्य संस्थांची स्थापना झाली आणि समाजसुधारणांच्या विविध चळवळींना चालना मिळाली. या सर्व घटकांचा महिलांच्या जीवनावर सकारात्मक परिणाम झाला. शिक्षणामुळे महिलांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण झाला आणि त्यांनी समाजातील विविध क्षेत्रांत सक्रिय सहभाग घेण्यास सुरुवात केली. शिक्षण, समाजसेवा, आर्थिक उपक्रम आणि सामाजिक संघटनांच्या माध्यमातून महिलांनी समाजातील आपले स्थान मजबूत केले.

तसेच पंचायतीराज व्यवस्थेच्या स्थापनेमुळे महिलांना राजकीय क्षेत्रात प्रवेश करण्याची संधी मिळाली. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद यांसारख्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांनी सहभाग नोंदवून स्थानिक प्रशासनात महत्त्वाची भूमिका बजावली. त्यांच्या सहभागामुळे ग्रामीण विकास, शिक्षण, आरोग्य आणि सामाजिक न्याय यांसारख्या विषयांवर अधिक प्रभावीपणे काम करण्यात आले.

१९४८ ते १९७० या कालखंडात मराठवाड्यातील महिलांनी सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रात उल्लेखनीय प्रगती केली. या काळात झालेली स्त्री जागृती आणि सशक्तीकरणाची प्रक्रिया पुढील दशकांमध्ये महिलांच्या प्रगतीसाठी प्रेरणादायी ठरली. महिलांच्या सहभागामुळे समाजात स्त्री-पुरुष समानतेची भावना दृढ झाली आणि सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेला अधिक गती मिळाली.

यावरून असे स्पष्ट होते की मुक्त मराठवाड्यातील महिलांचे सामाजिक आणि राजकीय सशक्तीकरण ही एक दीर्घकालीन आणि महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया होती. या प्रक्रियेमुळे मराठवाड्यातील महिलांनी समाजाच्या प्रगतीत सक्रिय योगदान दिले आणि समाजपरिवर्तनाच्या चळवळींना नवी दिशा दिली. त्यामुळे मराठवाड्यातील सामाजिक विकासाच्या इतिहासात महिलांच्या योगदानाचे विशेष महत्त्व अधोरेखित होते.

संदर्भसूची (References) :-

- १) कुलकर्णी, खंडेराव. (२००५). हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाचा इतिहास. पुणे : लोकप्रिय प्रकाशन.
- २) साने, पुष्पा. (२०१०). भारतीय स्त्रीचा सामाजिक प्रवास. मुंबई : लोकवाङ्मय गृह.
- ३) देशमुख, शंकरराव. (१९९८). मराठवाड्याचा सामाजिक इतिहास. औरंगाबाद : विद्याभारती प्रकाशन.
- ४) Government of Maharashtra. (१९६७). Marathwada District Gazetteer. मुंबई : महाराष्ट्र शासन प्रकाशन.
- ५) पाटील, बी. एस. (२००२). ग्रामीण विकास आणि पंचायतराज व्यवस्था. पुणे : डायमंड पब्लिकेशन.
- ६) जाधव, आर. डी. (२०१५). मराठवाड्यातील सामाजिक चळवळी. औरंगाबाद : विद्यापीठ प्रकाशन.

७) *IRJHIS Journal. (२०२२). Women Empowerment in Post-Liberation Marathwada.*

८) *Gurukul Journal of Humanities and Social Sciences. (२०२१). Social Change and Women Participation in Marathwada.*

९) *Gazetteer Department, Government of Maharashtra. (१९७५). Aurangabad District Gazetteer. Mumbai.*

१०) *Gazetteer Department, Government of Maharashtra. (१९७७). Nanded District Gazetteer. Mumbai.*